

Tomasz Kalniuk

Mityczni obcy

**Dzieci i starcy
w polskiej kulturze ludowej
przełomu XIX i XX wieku**

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Tomasz Kalniuk

Mityczni obcy

**Dzieci i starcy
w polskiej kulturze ludowej
przełomu XIX i XX wieku**

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Recenzentka

Iwona Kabzińska-Stawarz

Opracowanie redakcyjne

Magdalena Szczepańska

Projekt okładki

Monika Pest

Na okładce wykorzystano fotografię: Staruszek z dzieckiem w sadzie, m. Bronowice Małe
k. Krakowa, 1932 r. (Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygnatura: 1-P-2289-1)

Indeks

Miroslaw J. Kucharski

Printed in Poland

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe

Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Toruń 2014

ISBN 978-83-231-3259-2

WYDAWNICTWO NAUKOWE

UNIWERSYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA

Redakcja: ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń

tel. (56) 611 42 95, fax (56) 611 47 05

e-mail: wydawnictwo@umk.pl

Dystrybucja: ul. Reja 25, 87-100 Toruń

tel./fax (56) 611 42 38

e-mail: books@umk.pl

www.wydawnictwoumk.pl

Druk i oprawa: Wydawnictwo Naukowe UMK

ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń

tel. (56) 611 22 15

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów / 9

Wprowadzenie / 11

Rozdział pierwszy

Mityczny wymiar kultury w perspektywie kultury ludowej / 19

1.1. Mít i tradycja ludowego świata / 19

1.2. Kultura ludowa – kultura „inna” / 24

1.3. Prerogatywy mitu / 27

1.4. Życie i śmierć w obrzędowości ludowej oraz w myśleniu mitycznym / 32

1.4.1. Z *sacrum* krainy śmierci do życia pośród ludzi / 33

1.4.2. Ze śmierci wśród ludzi do *sacrum* nowego życia / 42

1.5. Świat mityczny w folklorze / 47

Rozdział drugi

**Spółeczny i kulturowy status dzieci oraz starców na wsi polskiej
przełomu XIX i XX wieku w świetle materiałów etnograficznych
i historycznych / 53**

2.1 Dzieciństwo i starość – między rzeczywistością a mitem / 53

2.2. Dzieci w życiu wiejskiej społeczności / 57

2.3. Sakralny wymiar wiejskiego dziecka / 69

2.4. Starcy w kulturze ludowej / 78

Rozdział trzeci

**Dzieciństwo i starość w kontekście piśmiennictwa ludowego
(chłopskich pamiętników, wspomnień, listów) / 95**

- 3.1. Piśmiennictwo ludowe (chłopskie) jako świadectwo historyczne i etnologiczne / 95
- 3.2. Dzieciństwo i starość w przykładach piśmiennictwa chłopskiego drugiej połowy XIX i początku XX wieku / 100
  - 3.2.1. Tomasza Skorupki *Kto przy Obrze temu dobrze* (wspomnienia spisane w 1932 r.) / 100
  - 3.2.2. Jana Słomki *Pamiętnik włościanina* z 1912 roku / 105
  - 3.2.3. Stanisława Pigionia *Z Kombinek w świat* (wspomnienia z dzieciństwa z 2. połowy XIX wieku) / 116
  - 3.2.4. *Listy* Władysława Orkana jako zapis sytuacji wiejskich dzieci i starców (do 1. połowy XX wieku) / 120
  - 3.2.5. *Pamiętniki chłopów* / 126
  - 3.2.6. Życie wiejskich dzieci i starców w świetle piśmiennictwa ludowego / 135
    - 3.2.6.1. Życie wiejskiego dziecka / 135
    - 3.2.6.2. Życie wioskowego starca / 147
- 3.3. Chłopskie piśmiennictwo jako dokument społeczny / 150

Rozdział czwarty

**Dzieci oraz starcy w perspektywie folkloru polskiego
(zapisane w XIX i na początku XX wieku) / 153**

- 4.1. Folklor jako świadectwo historyczne i świadectwo kultury / 153
- 4.2. Sytuacja dzieci ukazana w folklorze / 158
  - 4.2.1. Dziecko znikąd / 158
  - 4.2.2. Dziecko cudowne i cudownie dane / 164
  - 4.2.3. Dziecko oddane / 168

4.2.4. Dziecko przechwycone /	171
4.2.5. Dziecko demoniczne /	176
4.3. Starcy w folklorze /	181
4.3.1. Starzec boski/demoniczny /	182
4.3.2. Starzec „stamtąd” pochwycony /	184
4.3.3. Starzec darzący /	186
4.3.4. Starzec wydalony/ocalony /	191
Zakończenie /	199
Aneks /	203
Bibliografia /	211
Nota bibliograficzna /	241
Indeks osób /	243

WPROWADZENIE

Pisanie o kulturze ludowej, o pewnych jej wytworach czy typowych związanych z nią postaciach i zjawiskach zawsze uwarunkowane będzie rozumieniem tej kultury. Ono decyduje o doborze środków aparatu naukowego. Biorąc pod uwagę złożoność tematu i wielość stanowisk wobec niego, a także zdając sobie sprawę z nieprecyzyjności terminu „kultura ludowa”, odnoszącego się albo do popularnej kultury czasów średniowiecza, albo do kultury chłopskiej wybranego okresu, przyjmuję ten termin jako nadrzędny przy opisywaniu interesujących mnie zjawisk. Kategoryzując kulturę ludową, historycznie utożsamiam ją ze sposobem życia na wsi, mając na uwadze zwłaszcza realia odnoszące się do sytuacji na ziemiach polskich XIX i pierwszej połowy XX wieku. Dla potrzeb niniejszej pracy traktuję kulturę ludową, utożsamianą z polską kulturą chłopską¹, z jednej strony – jako zwarty system kulturowy występujący wyraźnie na ziemiach polskich na przestrzeni wieków, z drugiej natomiast jako uobecniony w tym czasie i w tej społeczno-kulturowej formacji

---

¹ S. Bylina zwraca uwagę na to, że nie wszyscy mediewiści utożsamiają kulturę ludową z chłopską, choć według tego badacza właśnie wśród chłopstwa cechy kultury ludowej najdłużej się zachowały. S. Bylina, *Kultura ludowa Polski i Słowiańszczyzny średniowiecznej*, Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna w Łowiczu, Instytut Historii PAN, Warszawa 1999, s. 5–6. Sam badacz takiego utożsamiania dokonuje także w swych innych pracach; zob. np. tenże, *Spotkanie z kulturą ludową*, [w:] tenże, *Chryścianizacja wsi polskiej u schyłku średniowiecza*, Instytut Historii PAN, Warszawa 2002, s. 177–178. Podobnie postępuje też Włodzimierz Mędrzecki, *Młodość wiejska na ziemiach Polski centralnej*

fenomen rzeczywistości zmityzowanej. Przyglądam się mitowi organizującemu kulturę ludową (chłopską) w życiu codziennym i świątecznym jej przedstawicieli, eksponując wśród nich postaci dzieci i starców zakwalifikowane do kategorii *obcych*.

Mityczna obcość może być postrzegana z jednej strony jako społecznie zorganizowana praktyka odpowiedzialna za stygmatyzującą waloryzację określonych miejsc, zjawisk czy osób (poza dziećmi i starcami można by wskazać takie choćby postacie *obcych*, jak: kobieta, dziad, czy głupek). Z drugiej zaś strony jest owa *obcość* dyspozycją poznawczą odsłaniającą rudymenty myślenia tradycyjnego, utrzymującego całość świata w dychotomicznej spójności *swojego* i *obcego*, *sacrum* i *profanum*. Dzieci i starcy umieszczeni w grupie *obcych* ilustrują wówczas zasady funkcjonowania światopoglądu mitycznego przypisywanego chłopstwu z przełomu wieku XIX i XX.

Oczywiście mam świadomość, że sytuacja historyczno-polityczna, zwłaszcza po uwłaszczeniu, przedstawiała się różnie w poszczególnych zaborach. W świetle zebranych i przeanalizowanych materiałów z dużą dozą pewności rzec jednak można, że powyższa sytuacja albo nie miała decydującego wpływu na los dzieci i starców, albo oddziaływała w podobnym stopniu.

Wybór bohaterów mojej pracy nie jest przypadkowy. W kulturze ludowej, bez względu na zabór czy region pojmowany etnograficznie, traktowano ich w sposób najbliższy ujęciu mitycznemu, rodzącemu postawy ambiwalentne. Dzieci i starcy spotykali się zazwyczaj ze społeczną niechęcią, a nawet agresją, wynikającą z negatywnego stosunku do ich biologicznego wieku². W opinii grupy jedni byli jeszcze niedojrzali, a drudzy już zbyt niedołążni, by dało się ich traktować jako pełnoprawnych członków społeczności, przy tym wymagali

---

1864–1939. *Procesy socjalizacji*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2002, s. 7. Tendencja łączenia obu terminów najsilniej widoczna jest w pracach folklorystów i etnografów. Por. A. W. Brzezinska, *Specjaliści od kultury ludowej?*, „Nauka” 2009, nr 3, za: http://www.pan.poznan.pl/nauki/N_309_09_Brzezinska.pdf (dostęp 09.08.2013).

² W literaturze przedmiotu dyskryminację ze względu na wiek oddaje termin *ageism*. Zob. *Ageism. Stereotyping and Prejudice against Older Persons*, red. T.D. Nelson, Cambridge–Massachusetts–London 2002.

utrzymania i dodatkowej opieki. Jednocześnie ambiwalencja wynikała z ich granicznego położenia. Jak wykazują zachowane materiały, postaci te otaczano względnym szacunkiem z obawy o ewentualną zaświatową interwencję w ich sprawie, wykorzystywano w obrzędach i zwyczajach do pozyskiwania przychylności zaświatów. Jednocześnie nierzadko odmawiano im porządnej odzieży, strawy czy wypoczynku.

Skoncentrowanie uwagi badawczej na najmłodszych i najstarszych przedstawicielach chłopskiej wspólnoty podyktowane zostało również brakiem stosownych opracowań na ich temat. Do tej pory, jak wykazują dostępne prace w tym zakresie, pisano głównie o sytuacji ekonomicznej kilku- czy kilkunastolatków³, ewentualnie całej wiejskiej rodziny, nie rozpatrując jednak losu dzieci i starców łącznie – ani w kategoriach reprezentantów mitycznego porządku kultury ludowej, ani w kontekście etnograficzno-historycznym. Co ciekawe, w badaniach marginalizowano także temat starców⁴, nie licząc kwestii dziadów wędrownych⁵, warto więc nakreślić choćby podstawowe warunki ich życia na wsi polskiej na przełomie XIX i XX wieku.

W pracy dominuje podejście interdyscyplinarne, zwłaszcza antropologiczno-historyczne, o charakterze jakościowym, co zmniejsza znaczenie danych faktualnych, choćby tych z zakresu tzw. twardej historii czy demografii, a akcentuje się aspekty kulturowe, obrzędowe oraz psychospołeczne związane tak z dziećmi i starcami, jak też z procesami narodzin i umierania.

---

³ O dziecku wiejskim pisali m.in. H. Biegeleisen, *Matka i dziecko w obrzędach, wierzeniach i zwyczajach ludu polskiego*, Towarzystwo Wydawnicze „Ateneum”, Lwów 1927; H. Bittner-Szewczykowa, *Dziecko wiejskie*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, t. 9, Kraków 1984; M. Librachowa, *Dziecko wsi polskiej. Próba charakterystyki*, Wyd. „Nasza Księgarnia”, Warszawa 1934; E. Nowina-Sroczyńska, *Przezroczyście ramiona ojca. Studium etnologiczne o magicznych dzieciach*, Wyd. UŁ, Łódź 1997; D. Simonides, *Od kolebki do grobu. Śląskie wierzenia, zwyczaje i obrzędy rodzinne w XIX wieku*, Wyd. Instytut Śląski w Opolu, Opole 1988; K. Smoleńcówna, *Chłopskie dziecko*, „Wisła” 1890, t. 4; R. Waksmund, *Dzieci – plemię nieznanne. Od folklorystyki do etnografii dzieciństwa*, „Literatura Ludowa” 1994, nr 3.

⁴ Wyjątkiem jest wydana przed paroma laty monografia Urszuli Lehr, *U schyłku życia. Starość mieszkańców wsi Beskidu Śląskiego i Podhala*, Wydawnictwo IAE PAN, Warszawa 2007.

⁵ P. Grochowski, *Dziady. Rzecz o wędrownych żebrakach i ich pieśniach*, Wyd. Naukowe UMK, Toruń 2009; K. Michaiłowa, *Dziad wędrowny w kulturze ludowej Słowian*, przeł. H. Karpińska, Wyd. Oficyna Naukowa, Warszawa 2010.

Na uwadze należy mieć również fakt, że przedstawiana rzeczywistość będzie współtworzona i oparta na opisie autora/badacza, za którym stoją i jego kompetencje, i upodobania, i wreszcie on sam. Wydaje się to nieuniknione także z tego powodu, że dostępny materiał źródłowy jest niepełny, różnego typu, do tego pochodzi z różnych okresów, z różnych miejsc i od różnych osób, które niejednokrotnie swym subiektywizmem rzutowały także na jakość sporządzanych przez siebie przekazów⁶.

Naświetlając sytuację dzieci i starców w kulturze ludowej, uwzględniono cztery główne typy źródeł – czasopisma, w tym antropologiczno-historyczne, z XIX i początku XX wieku, takie jak „Lud” (1895–1933), „Wisła” (1887–1916), „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” (1878–1894), „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” (1896–1913) i „Tygodnik Ilustrowany” (1859–1866). W pracy wykorzystano drukowane materiały etnograficzno-historyczne, utrwalone w rozprawach zamieszczanych w czasopismach bądź publikowanych w postaci książkowej, a odnoszące się do wybranych rejonów Polski pod zaborami. Ponadto wzięto pod uwagę pamiętniki chłopskie i listy dotyczące życia codziennego wsi, w tym także pochodzące od chłopskich emigrantów⁷. Poddano także analizie teksty folkloru zawierające motywy dzieci i starców. Chodzi głównie o folklor słowny z obszarów Polski, zebrany na przestrzeni wieków XIX i XX przez grono folklorystów amatorów, jak i wykwalifikowanych etnografów. Za dodatkowy materiał źródłowy, potwierdzający czy raczej uzupełniający niektóre z tez, należy uznać zdjęcia dotyczące problematyki wiejskiego dziecka i wiejskiego starca⁸. Pochodzą one głównie z początku i pierwszej połowy XX wieku.

⁶ Zob. J. Maślanka, *Literatura a dzieje bajeczne*, PWN, Warszawa 1990. Zob. też P. Burke, *Kultura ludowa we wczesnonowoczesnej Europie*, przeł. R. Pucek, M. Szczubiałka, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009, s. 86–107.

⁷ Na temat źródłowego znaczenia gatunków ludowej prozy w postaci listów i pamiętników zob. J. Molenda, *Chłopi, naród, niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji*, Wydawnictwo „Neriton”, IH PAN, Warszawa 1999, s. 9–33.

⁸ Zdjęcia zostały wykorzystane w pracy za zgodą Państwowego Archiwum Cyfrowego, zob. <http://www.audiovis.nac.gov.pl/>.

Horyzontem badawczym pozostaje jednak kultura ludowa, będąca od początku rozwoju krajowej myśli etnograficznej przedmiotem rozważań: ludoznawczych, etnograficznych, historycznych czy socjologicznych, przedstawiających ją w opozycji do kultury miejskiej – wysokiej i ukazujących jako kulturę zasadniczo inną. Inną, gdyż zamkniętą w sobie (o czym zadecydowały jej typ oraz różne wymiary izolacji z nim związane), a jednocześnie pozostającą w stałych relacjach ze światem oddziałującym z wolna na jej kształt (wpływ okolicy, dworu, miasta czy kościoła)⁹. Odnosi się ona przede wszystkim do warstw chłopskich, które stają się przez to dookreślającym ją synonimem (stąd w pracy wymiennie mowa o kulturze wiejskiej bądź chłopskiej).

Kultura ludowa jest przedstawiana w pracy jako dynamiczna całość. Optyka, w której współtworzą ją fakt historyczny oraz ahistoryczny światopogląd tradycyjny, ukierunkowuje tok narracji w stronę rekonstrukcji historycznej (zarówno w początku synchronicznym, jak i diachronicznych nawiązań) z jednej, a symbolicznej analizy wyobrażeń z drugiej strony. Konfrontacja ujęcia mitycznego czy symbolicznego z historycznymi ustaleniami pozwala nie tylko na wykazanie widocznej niekiedy rozbieżności między wyobrażeniem na temat ludowości a wiejską rzeczywistością, ale i na wyjaśnienie specyfiki funkcjonowania kultury ludowej nacechowanej granicznością.

Próba przybliżenia funkcjonowania w zmytizowanym świecie wyraża się stosowaniem kategorii przejściowości (odnoszącej się do przestrzeni *pomiędzy*). Reprezentując miejsca i stany graniczne (ujmowane w kategoriach biologicznych i społecznych, wiążących się ze zjawiskami narodzin i śmierci), starcy oraz dzieci odgrywali w kulturze ludowej doniosłe role. Towarzyszyli ludowym relacjom z zaświatami, w związku z czym wydaje się, że silnie reprezentują zasady myślenia mitycznego, przez pryzmat którego są też w pracy przedstawiani.

---

⁹ W opinii Władysława Grabskiego na dystans kultur wsi i miasta rzutowały skutki systemu poddańczo-pańszczyźnianego, czyniącego z chłopstwa najniższy element w hierarchii społecznej. Por. W. Grabski, *Wpływ ustroju agrarnego folwarcznego na życie społeczne wsi*, „Rocznik Socjologii Wsi” 1938, t. 3, s. 29 i n.